

مسجد جامع عتیق کنگاور

فرهاد نظری

پژوهشگر دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران‌شهر
fnazari54@gmail.com

چکیده

شهر تاریخی کنگاور در میانه راه همدان - کرمانشاه قرار دارد. کنگاور در دوران اسلامی شهر یا آبادی قابل توجهی بوده و ذکر آن در اکثر متون جغرافیای تاریخی آمده است. شهرت عمده کنگاور به واسطه محوطه تاریخی موسوم به قصر خسرو پرویز/ معبد آناهیتا است. این محوطه تاریخی نظر اکثر مورخان و مسالک‌نویسان قرون اولیه اسلامی را به خود جلب کرده است. از کم و کیف [آبادی] کنگاور در زمان ورود اعراب و سپاه اسلام اطلاع دقیقی در دست نیست. اما می‌باید آبادی‌ای بوده باشد. زیرا اهالی آن به سپاه اعراب دستبرد زده و از این رو در تاریخ عرب به قصر اللصوص/ قصر دزدان شهره شده است. هارون الرشید در سال ۱۸۱ق در کنگاور اقامت کرده و عید قربان را در آنجا گرامی داشته است. کنگاور در اوایل سده چهارم هجری صاحب مسجد جامع معتبری شد که به امر مونس‌الاستاد، حاجب مقتدر بالله و قاهر بالله بنا شد. این شهر در سده چهارم هجری می‌باید شهر نسبتاً بزرگی بوده باشد که حاجب دو تن از خلفای عباسی در آن مسجد نیکویی ساخته بوده است. اغلب مورخان و مسالک‌نویسان به این مسجد اشاره کرده اند. از نسبت مسجد مونس و دیگر مساجد کنگاور در آن زمان اطلاعی در دست نیست. در این مقاله، مسجد مونس را مسجد جامع عتیق نامیده ایم. از این مسجد امروز اثری نمانده است. شهر کنگاور در سده‌های اول اسلام بر روی خرابه‌های قصر خسرو یا معبد آناهیتا جای گرفت. در کاوش‌های باستان‌شناسی - که از سال ۱۳۴۷ش آغاز شد - آثار و بقایای بسیاری از دوران اسلامی یافت شد؛ از جمله بقایای حمامی منسوب به سده چهارم هجری بر روی صفت میانی قصر خسرو یا معبد آناهیتا. طی فعالیت‌های باستان‌شناسی آثار و بقایای معماری و شهری کنگاور در دوره اسلامی برای رسیدن به آثار پیش از اسلام برچیده شد و راه را برای بازخوانی تاریخ کنگاور در دوره اسلامی بر اساس لایه‌ها و یافته‌های معماری بسته شد. در گزارش کاوش‌ها از آثار و بقایای مسجد جامع عتیق کنگاور چیزی گفته نشده است. احتمالات مختلف و ضعیفی درباره این که مسجد عتیق کنگاور کجاست وجود دارد. از جمله اینکه گزارش‌های تاریخی درباره این مسجد را با وضع موقع مساجد کنگاور مطابقت دهیم. کنگاور مساجد متعددی دارد. سه از این مساجد تاریخی‌اند: مسجد جامع، مسجد ملاحسن، و مسجد امامزاده ابراهیم (ع). مسجد جامع فعلی که مدرسه هم هست در دوره فتحعلی‌شاه قاجار و در حاشیه شهر کنگاور ساخته شده و در چند دهه اخیر بازسازی شده است. در تصویری از کنگاور در اوایل دوره قاجار (ترسیم شده توسط فلاندن) آثار مناره بلندی دیده می‌شود که به احتمال بر فراز پشته معبد آناهیتا قرار داشته است. در این مقاله با مطالعه متون و اسناد و بررسی آثار تاریخی و وضع موجود در پی یافتن جای آن هستیم.

واژه‌های کلیدی

معبد آناهیتا، مجموعه امامزاده ابراهیم (ع)، مسجد جامع عتیق، مساجد کنگاور.

آورد که در سال ۱۳۳۶ش زمین لرزه مهیبی شهر کنگاور را لرزاند و به احتمال موجب ویرانی بناهای بسیاری شد. چنان که مسجد جامع و بقعه امامزاده را تجدید بنا کردند، اما آثار فراوانی از جمله حمام‌های کنگاور سالم ماندند.

کنگاور در دوره اسلامی

در تاریخنامه‌ها و کتاب‌های جغرافیایی دوران اسلامی ایران از کنگاور به نام قصرالصوص^۲، کاخ دزدان، کنگور، کنکور، و کنگوار یاد کرده اند (بهمنی، ۱۳۵۵: ۴۲۰-۴۲۳). دقیقاً نمی‌دانیم که در زمان حمله اعراب به ایران، کنگاور چه وضعی داشته است، اما به نظر می‌رسد شهر معتبری بوده باشد. ابوحنیفه دینوری (در گذشته به سال ۲۸۲ق) نوشته است که هارون الرشید «در سال ۱۸۹ق به ری رفت و یک ماه آنجا بود و سپس به بغداد برگشت و عید قربان را در قصرالصوص بود و سپس وارد بغداد شد» (دینوری، ۱۳۸۶: ۴۳۲). شاید بتوان گفت کنگاور در اواخر قرن دوم هجری شهر معتبری بوده که هارون، عید قربان را آنجا گرامی داشته است. ابن خردادبه (قرن سوم هجری) در شرح راه‌ها و منازل از کنگاور نام برده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵).^۵ ابن‌رسته (۲۹۰ق) نیز به کنگاور و مجاورت آن با آنچه امروز به معبد آناهیتا می‌شناسیم اشاره کرده است: «از دکان تا قصرالصوص هفت فرسخ است. [...] این کاخ و ایوان خسروان است که از گچ و آجر ساخته شده. این قصر بر قریه‌ای مشرف است» (ابن رسته، ۱۳۸۰: ۱۹۶). در البلدان (تألیف ۲۹۰ق) به ذکر مختصری از قصر دزدان بسنده شده است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۳۴).

ابودلف در سفرنامه‌اش (به سال ۳۴۱ق) در وصف کاخ خسرو گفته است «در نزدیکی آن، شهر بزرگی است که یک مسجد دارد» (ابودلف، ۱۳۴۲: ۶۵-۶۶). شاید این نخستین متنی است که به وجود مسجدی در کنگاور اشاره کرده است. ضمن آن که کنگاور را شهر بزرگی دیده است. ابن حوقل در صورة الارض (تألیف ۳۶۷ق) کنگاور را در شمار شهرهای مشهور جبال برشمرده (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۵) و به مسجد آن هم اشاره کرده و گفته «منبر آن را مونس مظفر ساخته

شهر تاریخی کنگاور در میانه راه همدان - کرمانشاه قرار دارد. کنگاور آثار تاریخی قابل توجهی دارد؛ نامدارترین آنها محوطه تاریخی موسوم به «معبد آناهیتا» است. اهل تحقیق این محوطه را می‌شناسند. دیگر آثار تاریخی کنگاور همواره در سایه شهرت معبد آناهیتا مهجور مانده و کم‌تر به چشم آمده و مورد توجه و بررسی علمی قرار گرفته است. اغلب این آثار متعلق به پس از اسلام است که از آن جمله حمام توکل، حمام میدان (یا چاله یا حسن‌خان)، حمام بزرگ (یا سرجوب)، مسجد جامع و مدرسه‌اش، خانه حشمت‌الله‌خان ساری‌اصلانی، قره‌مصلی، کوچه و کاروانسراهای بغدادراه، بازار و چهارسوق، و امامزاده ابراهیم^۳، و محلات قدیمی کنگاور را می‌توان برشمرد.^۲

امامزاده ابراهیم^۴ در مرکز شهر کنگاور و در گوشه شمال غربی معبد قرار دارد. بازار کنگاور در جانب شمالی، معبر تاریخی «بغدادراه»^۳ و محله گُرسون در مغرب این امامزاده اند. قبلاً در جانب شرقی و جنوب شرقی امامزاده، محله مسکونی گچ‌کن قرار داشت. این محله با آغاز فعالیت‌های باستان‌شناسی و آزادسازی عرصه معبد آناهیتا از سال ۱۳۴۸ش طبق برنامه اداره باستان‌شناسی به تملک آن اداره درآمد و آثار و خانه‌های آن را از عرصه معبد برچیدند؛ به نحوی که دیگر از محله گچ‌کن فقط نامی باقی است.

امامزاده ابراهیم^۴ شامل بقعه، سردر و سنگاب، مسجد شبستانی و سنگ کتیبه است. بقعه امامزاده ابراهیم^۴ روی دیوار سنگی معبد جای گرفته است. بررسی موقعیت و نسبت امامزاده ابراهیم^۴ با بستر تاریخی و فرهنگی‌اش با دشواری‌هایی همراه است؛ برچیدن بناهای اطراف امامزاده از سال ۱۳۴۸ش به بعد که به قصد دستیابی و آشکار کردن بنای معبد آناهیتا صورت گرفت، امکان مطالعه بقعه با بافت پیرامون را در حاله‌ای از ابهام فرو برد. اگر قبل از آغاز فعالیت‌های باستان‌شناسی و پاکسازی و تخریب محله گچ‌کن، آنجا را مستندسازی می‌کردند، امروزه می‌توانستیم بدانیم چه آثار مهم و ارزشمندی در آنجا بوده است. این موضوع به پژوهش‌های امروز و آینده کمک می‌کند. البته باید به یاد

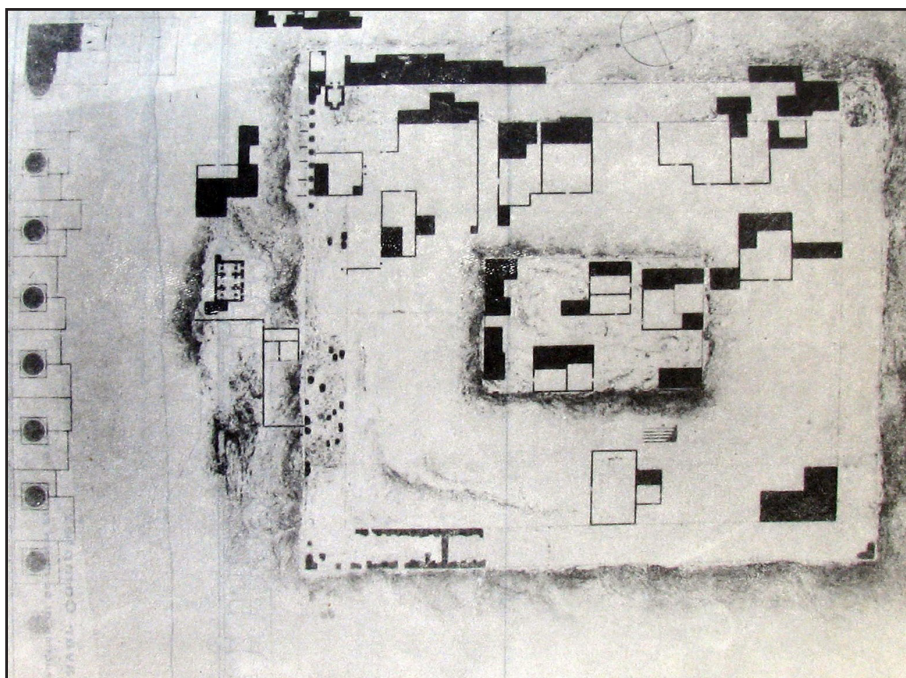
است» (همان: ۲۰۳-۲۰۴). این مونس،^۶ امیرالامرای دربار عباسیان و معاصرِ المقتدر بالله (۲۸۲-۳۲۰ق) و القاهر بالله بوده است (ابن عبری، ۱۳۷۷: ۲۱۵-۲۲۴؛ دهخدا، ذیل «مونس»). پس کنگاور می‌باید شهر مهمی بوده باشد که مسجد جامع آن را حاجب خلیفه فرموده باشد.^۷ از بنای این مسجد چیزی نمانده است یا دست کم بر ما معلوم نیست. ممکن است پی‌ها و پایه‌های این مسجد زیر مسجد فعلی واقع در مجموعه امامزاده و یا زیر لایه‌های امروزی شهر کنگاور مدفون باشد و در آینده آشکار شود.

امروزه بر روی صفت میانی بنای موسوم به معبد آناهیتا، بقایای حمامی - که آن را متعلق به قرن چهارم دانسته‌اند - وجود دارد. تاریخ بنای این حمام را هم‌زمان با بنای مسجد مورد نظر ما برآورد کرده‌اند. این حمام حین حفاری‌های اواخر دههٔ چهل و اوایل دههٔ پنجاه از زیر خاک درآمد^۸ (نک: کامبخش‌فرد، ۱۳۷۴: ۱۶۵-۲۰۳).

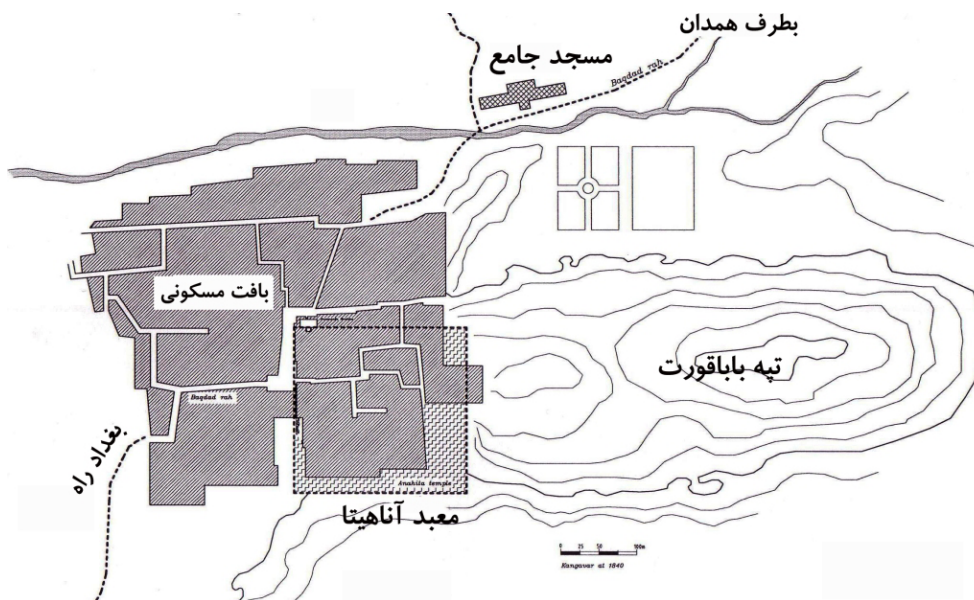
تا اواخر دورهٔ مغول اخباری از کنگاور در دست است. در عجایب المخلوقات (تألیف ۵۵۶ق) آمده است: «قصر - شهری است بدین حدود آن را کنگور گویند، بناها است عجب از سنگ‌ها بر سر هم دیگر نهاده [۲۹۵]» (طوسی،

۱۳۴۵: ۴). در سدهٔ هفتم نیز از کنگاور به عنوان شهر یاد شده است. در معجم‌البلدان (۶۲۳ق) نوشته شده است: «کنکور، بکسر الکافین و سکون النون و فتح الواو: بلدة بین همدان و قرمیسین و فیها قصر عجیب یقال له قصر اللصوص ذکر فی القصور و هی الآن خراب [...]» (یاقوت، بی‌تا: ۲۵۹). زکریای قزوینی در آثارالعباد و اخبارالبلاد (تألیف ۶۷۴ق) نوشته است کنگاور قصبه‌ای میان همدان و کرمانشاه است و خسرو پرویز در آن قصری بنا کرد. این قصر ناتمام ماند. وی توصیف خود را تماماً به قصر خسرو اختصاص داده و چیزی از شهر و مسجد عتیق‌اش نگفته است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۲۱-۵۲۲). حمدالله مستوفی مورخ اواخر دورهٔ ایلخانان گفته است «مونس‌الاستاد در کنگور جمعی ساخت به‌غایت خوب و عظیم» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۰۸).

وصف شهر کنگاور در منابع دورهٔ قاجار به وفور دیده می‌شود. از اوایل دورهٔ قاجار تصاویری از کنگاور به دست اروپاییانی چون شارل تکسیه،^۹ اوژن فلاندن،^{۱۰} و پاسکال کست^{۱۱} ترسیم شده است (نقشهٔ ۱ و ۲). ناصرالدین‌شاه در سفرنامه‌اش از وضع کنگاور و تاریخ بنای باستانی آن سخن گفته است (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۲: ۳۵-۳۸). در این سفر نیز

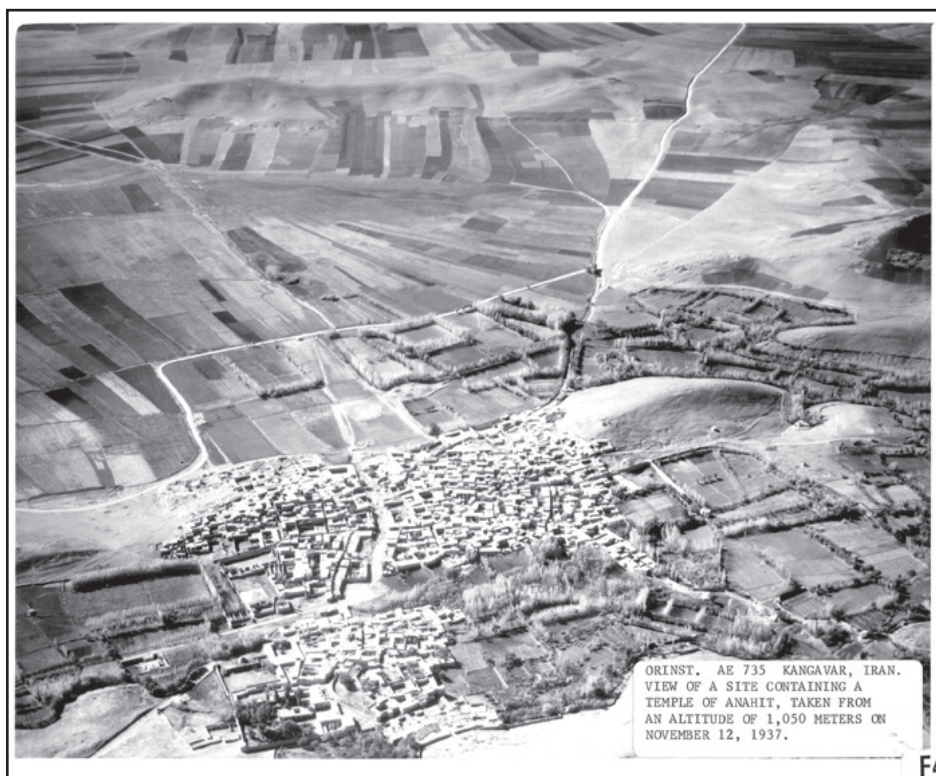
نقشهٔ ۱. نقشهٔ کنگاور. (مأخذ: تکسیه. به‌نقل از آذرنوش: ۱۳۷۷، ۵۴).

نقشه ۲. نقشه کنگاور در سال ۱۸۴۰م (نقشه از: فلاندن، ۱۳۵۶، نام اماکن از نگارنده است).

کرده اند. اریش فردریش اشمیت^{۳۱} باستان‌شناس آلمانی - آمریکایی در ۱۹۳۷ دو قطعه عکس هوایی از کنگاور برداشته است (تصویر ۱). این عکس‌ها وضع شهر کنگاور بقایای معبد آناهیتا را - که بخش عمده آن زیر خانه‌ها و معابر مدفون بوده

عکس‌های متعددی از کنگاور برداشته شده که برای مطالعه کنگاور و معبد آناهیتا در دوره قاجار اهمیت بسیار داشته است. علاوه بر ناصرالدین‌شاه، کسان دیگری هم کنگاور را دیده و درباره آن سخن گفته یا اسناد و مدارکی ارائه

تصویر ۱. عکس هوایی کنگاور در ۱۹۳۷م (مأخذ: اشمیت، ۱۳۷۶).

است - به خوبی می‌نماید (اشمیت، ۱۳۷۶: ۲۴۹).

خلاصه این که کنگاور در دوره اسلامی همواره شهر یا قصبه دایری بوده و به احتمال در هیچ برهه‌ای از سکنه خالی نبوده است. اکنون از مجموع آثار دوران ۱۴۰۰ ساله اسلامی بر روی معبد آناهیتا فقط بقایای حمامی منتسب به سده چهارم هجری و امامزاده ابراهیم^(ع) (شامل بقعه، مسجد و سرداب، و سردر) باقی مانده و در بیرون از محوطه معبد آناهیتا نیز سه حمام قاجاری برجای مانده است. کنگاور دو مسجد دیگر دارد که نوسازی شده است. یکی از اینها مسجد جامع فعلی است. جای این مسجد روی نقشه ۱۸۴۰م نشان داده شده است. اکنون در پی آن هستیم که محل مسجد عتیق کنگاور را - که در منابع از آن سخن گفته شده - بشناسیم.

اداره کل باستان‌شناسی و فرهنگ عامه در سال ۱۳۴۷ش به سیف‌الله کامبخش‌فرد مأموریت داد محوطه باستانی کنگاور را بررسی و «طرح جامع و گسترده کاوش» آن جا را ارائه کند (کامبخش‌فرد، ۱۳۷۴: ۳). در آن زمان محوطه تاریخی کنگاور زیر بافت شهری مدفون بود:

مردمان بسیاری روی مجموعه معبد تاریخی و در یک بافت و محله قدیمی و محقر سکنی گزیده طی چندین سده بر حسب نیاز دارای گذر، بازار، مسجد، امامزاده، مدرسه، کاروانسرا، حمام و باب‌های تجاری شده بودند (همان، ۳۱).

کامبخش‌فرد در مجموع ۴۸ ماه در قالب نه فصل در کنگاور به کاوش و بازسازی و تعمیرات پرداخت (کامبخش‌فرد، ۱۳۷۴: ۵). برچیدن بافت شهری که بر روی محوطه تاریخی کنگاور شکل گرفته بود از اقدامات هیئت باستان‌شناسی مذکور برای دست یافتن به لایه‌های باستانی (پیش از اسلام) بود (تصویر ۲). اغلب بخش‌های دوره اسلامی کاوش شد و دوره‌بندی زیر برای آثار دوران اسلامی این محوطه حدس زده شده است:

۱. دوره‌های قاجاری و صفویه (سده‌های ۱۰-۱۳ق/۱۶-۱۹م)؛
۲. وقفه‌ای نزدیک به سه سده که طی آن آثار پراکنده‌ای از ایلخانان تا روی کار آمدن صفویه [وجود دارد] (سده‌های ۱۰-۱۳ق/۱۳-۱۶م)؛
۳. یک طبقه شامل شواهد سکونت گسترده‌ای از دوره سلجوقی: خانه‌ها، حمام (؟)، شبکه آبرسانی و فاضلاب (سده‌های ۶-۷ق/۱۲-۱۳م)؛
۴. بقایای اندک پراکنده‌ای از نخستین سده‌های اسلامی (تکه‌های سفالینه‌ها،

تصویر ۲. تخریب بافت مسکونی واقع بر فراز معبد آناهیتا در اواخر دهه ۱۳۴۰ش (مأخذ: آرشیو مرکز اسناد معبد آناهیتا).

سکه‌ها، ... (سده‌های ۳-۵ق/ ۹-۱۱م) (آذرنوش، ۱۳۷۷: ۲۳).

در فصل ششم کتاب معبد آناهیتای کنگاور به تفصیل درباره «کاوش در لایه‌های اسلامی معبد آناهیتا» سخن گفته شده است. آثاری از قرن دوم هجری در محدوده این محوطه شکل گرفته بوده است که به استثنای حمامی واقع در صفت میانی به کلی برچیده شدند: «مجموعه حمام، معبر و گذر، کاروانسرا، مناطق مسکونی، مسجد، شبکه آب و فاضلاب از مشخصات دوره سلجوقی است که بخشی از این بافت را روی معماری معبد مذهبی باز یافته ایم»^{۴۱} (کامبخش فرد، ۱۳۷۴: ۱۶۸). گزارش کشف، مستندسازی، و برچیده شدن این آثار در این کتاب آمده است.

مکان‌یابی مسجد جامع عتیق

در شهر امروزی کنگاور از مسجد عتیق خبری نیست. به نظر می‌رسد این مسجد از میان رفته است. پرسش این است که محل این مسجد کجاست؟ آیا مسجد عتیق با سه مسجد قدیمی کنگاور - که باقی مانده اند - نسبتی دارد؟

کنگاور امروزی، مسجد جامعی دارد که اصل آن را فرج‌الله‌خان افشار در دوره حکومت فتح‌علی‌شاه ساخته بود. این مسجد بدو به صورت مسجد و مدرسه بنا شده بود که در زلزله ۱۳۳۶ش به کلی ویران شد و همان‌جا مسجد جدیدی با اجازه آیت‌الله بروجردی و به همت مرحوم محمدباقر عراقی باز ساخته شد (گلزاری، همان، ۱۷۲). فرج‌الله‌خان موقوفاتی برای این مسجد تأسیس کرده است. متن این وقف‌نامه را بر سنگی از سنگ‌های معبد کنده اند.^{۴۱} در این وقف‌نامه، موقوفات و مصارف آن بیان شده است:

هشت باب از دکاکین احداثی واقع در این قصبه را برابر کاروانسرا قدیمی و حمام جدید و یک باب آسیابی که متصل به باغ نقی است و دو شعیر از مزارع کنگاور به جهت مصارف اخراجات طلبی که ساکن مدرسه ایشانند و تولیت آن را به سرکار ذوی‌العز و الاقتدار عبدالله‌خان الملقب به باباخان فرزند سعادت‌مند خود مفوض نمود [...].

تاریخ نگارش کتیبه ۱۲۴۲ق است و در صحن امامزاده

قرار داشت. چند سال قبل آن را به فضای پشت امامزاده (کنار ستون‌های گوشه شمال غربی) منتقل کردند. اگر سنگ کتیبه از روز نخست در صحن امامزاده بوده باشد می‌توان چنین نتیجه گرفت که وجود سنگ کتیبه در این مکان نشان از این دارد که در هنگام ساخت مسجد جامع، صحن امامزاده، جایی عمومی و محل رجوع مردم بوده است. تا پیش از ترسیم طرح‌های تکسیه و فلاندن - در اواسط حکومت محمدشاه - به وجود بارگاه و بقعه امامزاده ابراهیم^(ع) اشاره نشده است.

اوژن فلاندن و پاسکال کست در ۱۸۴۰-۱۸۴۲م به کنگاور رفته‌اند: «کنگاور] امروز مسجدی کوچک و بازاری مختصر و دروازه‌هایی دارد». (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۸۸).^{۴۱} فلاندن و کست به امامزاده اشاره‌ای نکرده‌اند، اما در تصاویری که کشیده‌اند گنبدی در پس مسجد دیده می‌شود که ممکن است گنبد بقعه امامزاده ابراهیم^(ع) باشد.

مسجد جامع کنگاور پیش از بنای مسجد جامع فعلی در اوائل دوره قاجار کجا بوده است؟ آیا فرج‌الله‌خان مسجد جامع را بر بقایای مسجد کهن‌تری ساخته است؟ فلاندن از محل و موقع آن مسجد کوچک چیزی نگفته است. این مسجد بالنسبه در فاصله دوری از مرکز شهر قدیم کنگاور و معبد آناهیتا (یا کاخ خسرو) ساخته شده است. مورخان و مسالک‌نویسان گفته بودند کنگاور و مسجد آن مشرف بر قصر خسرو است. از این رو مسجد جامع را بر بقایای مسجد عتیق نساخته‌اند.^{۴۱} مسجد جامع فعلی و مدرسه‌اش به احتمال این مسجد نوسازی بوده و آن را بر بقایای مسجد یا مدرسه قدیم‌تری نساخته‌اند. از منابع دوره قاجار هم چنین فهمیده می‌شود. عضدالملک در اواخر سال ۱۲۸۳ق از طرف ناصرالدین‌شاه مأمور شد خشت‌های طلای گنبد‌های مطهر امام علی‌النقی^(ع) و امام حسن‌العسکری^(ع) را به عتبات ببرد. او از کنگاور گذشته و در سفرنامه‌اش (۱۲۸۳ق) به موقعیت و بنای مسجد جامع اشاره کرده است:

اول کوچه، در پهلوی دروازه، باباخان پدر حاجی محمدعلی‌خان مسجد و کاروانسرای ساخته. [...] مسجد را به طرز مدرسه‌ای ساخته‌اند که در حجرات آن طلاب نشسته‌اند و پهلوی

مسجد کوچه‌ای است که راه عمارات حکومتی و محل تمکن خوانین از آنجا است (عضدالملک، ۱۳۷۰: ۵۰).

عبدالعلی‌خان ادیب‌الملک در نیمه دوم سده سیزدهم هجری از وجود دو مسجد و یک امامزاده که از نوادگان حضرت سجاد^(ع) است در کنگاور خبر داده است (ادیب‌الملک، ۱۳۶۴: ۴۲-۴۴). در *التدقیق فی سیر الطریق*، سفرنامه محمدعلی‌خان سدیدالسلطنه کبابی (سفر در ۱۳۱۴-۱۳۱۶ق) از «دو مسجد معروف به مسجد ملاحسن و مسجد قلعه» در کنگاور یاد شده است (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۳۱۱). مسجد ملاحسن روبه‌روی معبد آناهیتا، پایین‌تر از حمام توکل است و به احتمال منظور از مسجد قلعه همان مسجد جامع فعلی است که در کنار قلعه و عمارات حکومتی واقع بوده است.

منابع قاجاری از مسجد عتیق کنگاور یادی نکرده‌اند. احتمالاً پدیدآورندگان این منابع، آن چه را دیده‌اند وصف کرده‌اند. نکته مهمی که از این منابع می‌توان دریافت این است که اساس مسجد جامع فعلی کنگاور به دوره فتحعلی‌شاه قاجار می‌رسد و چون فاصله دوری از معبد

آناهیتا دارد، نمی‌تواند بر جای مسجد عتیق ساخته شده باشد. منابع قاجاری ما را از مکان و چند و چون مسجد عتیق آگاه نمی‌کنند. مسجد عتیق یا وجود نداشته یا به این اسم در روزگار قاجار شناخته نبوده است.

در عرصه معبد آناهیتا کشف بقایای مسجد گزارش نشده است. سرپرست نخستین هیئت حفاری کنگاور نیز گفته است که بقایای مسجد عتیق در بخش‌های کاوش شده یافت نشد و مسجد عتیق کنگاور همان مسجد واقع در مجموعه امامزاده ابراهیم (ع) است که چندبار خراب و بازسازی شده است (کامبخش‌فرد، ۱۳۷۴: ۲۰۱). مسجد امامزاده دوطبقه دارد؛ طبقه بالا شبستان و طبقه زیرین سردابه است. سردابه شبستان متشکل از دو طاق آهنگ و تویزه جناغی است که امروز به صورت غرفه‌هایی در اجاره کسبه است. قبلاً در این سردابه آب گوارایی روان بوده و در آنجا وضو می‌ساخته‌اند (گلزاری، همان: ۱۶۲-۱۶۴). ورودی شبستان از پیش‌طاق سردر در صحن امامزاده است (نقشه ۳ و ۴). در گذشته منبری از سنگ در سمت چپ محراب شبستان بوده است. تصاویری از این محراب در کتاب *کرم‌شاهان و کردستان*

تصویر ۳. «گوشه شمال غربی بنای باستانی. نمای بنای افزوده بر فراز بنای باستانی» در سال ۱۳۵۰ش (مأخذ: مهریار، ۱۳۶۹: ۱۳). طاق‌های شبستان و سردابه مسجد فعلی امامزاده دیده می‌شود. این طاق‌ها در جداره‌سازی‌های بعدی پنهان شدند.

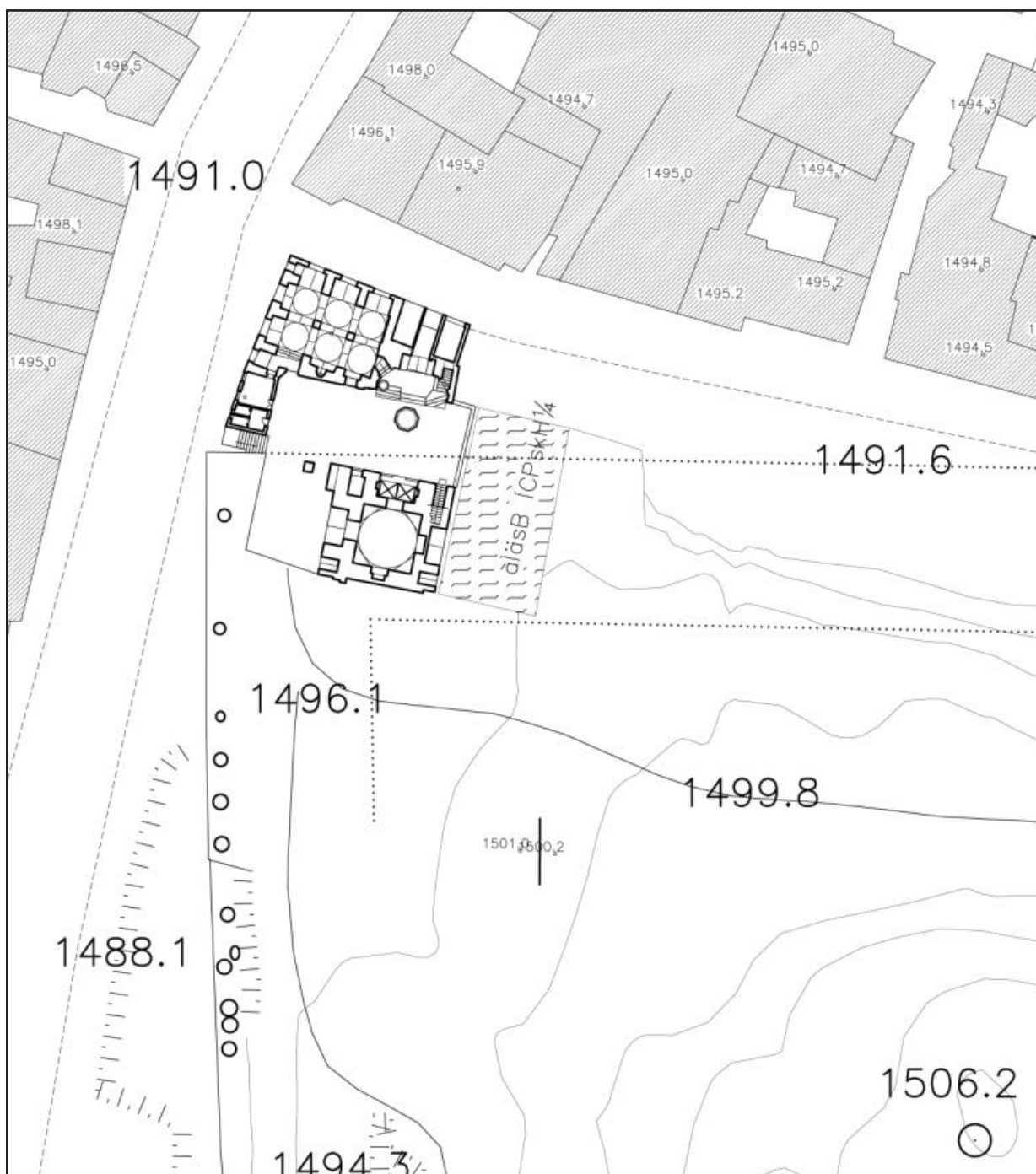
تصویر ۴. جداره بازسازی شده مسجد امامزاده. طاقی که در تصویر بالا مشخص شده است در این تصویر به مغازه تبدیل شده است (عکس از نگارنده).

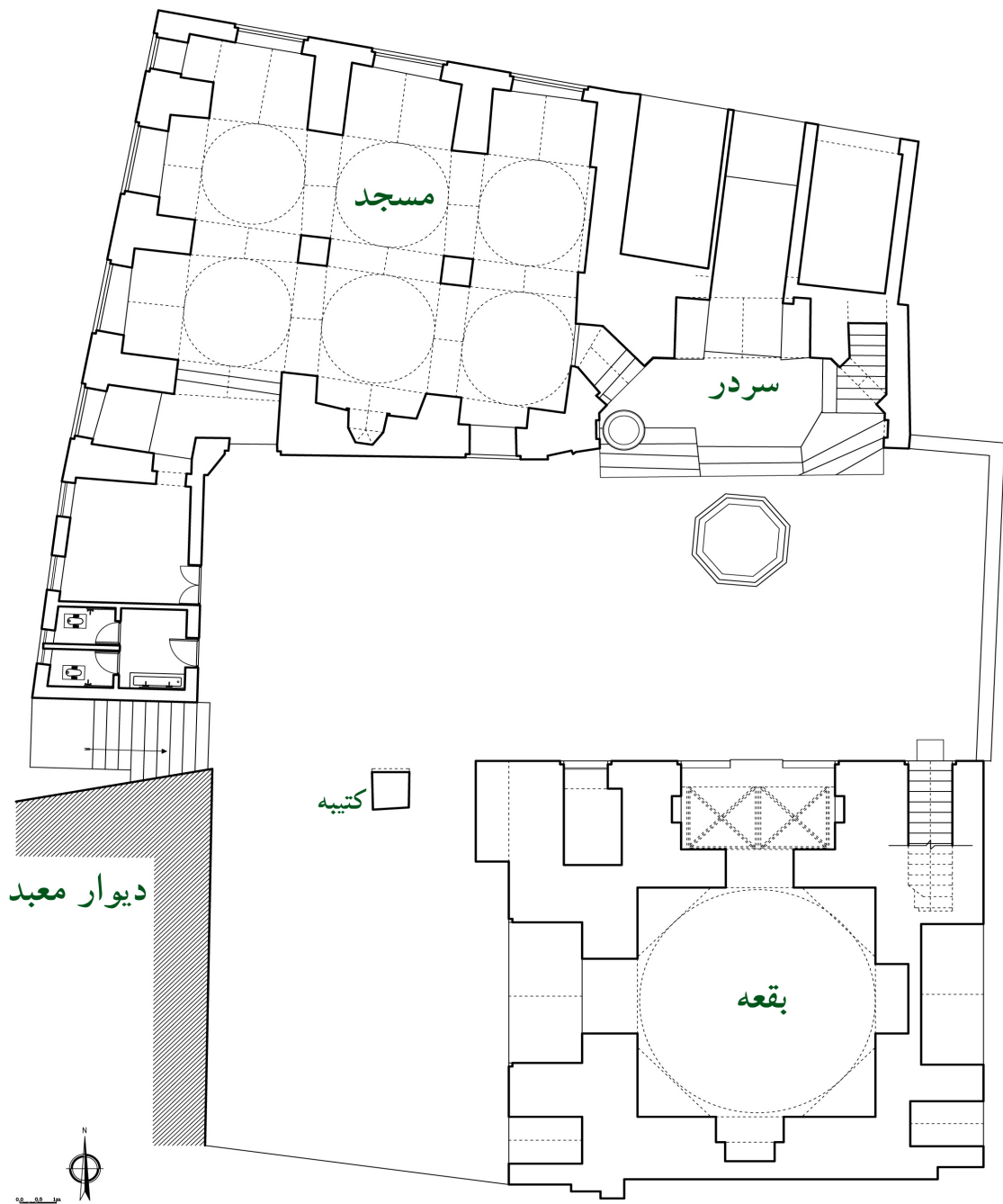
تصویر ۵. یکی از طاق‌های سردابه که در اجاره کسبه است (عکس از نگارنده).

تصویر ۶. محراب سنگی مسجد امامزاده ابراهیم^(ع) (مأخذ: گلزاری، بی تا).

نقشه ۳. نقشه موقعیت مجموعه امامزاده ابراهیم (ع) واقع در گوشه شمال غربی معبد آناهیتا (ترسیم از: نگارنده).

نقشه ۴. نقشه مجموعه امامزاده ابراهیم (ع) و مسجد واقع در گوشه شمال غربی معبد آناهیتا (ترسیم از: نگارنده).

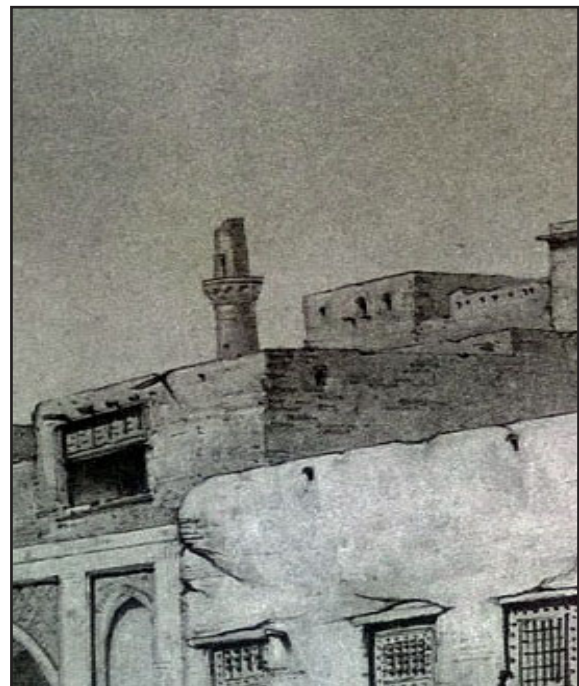

تصویر ۷. منظره معبد آناهیتا و مسجد و امامزاده (۴) (طرح از: فلاندن).

وجود دارد (تصاویر ۳ تا ۶).

این مناره به مناره‌های قرون چهار و پنج شبیه است. الحاق این قبیل مناره‌ها به مساجد قرون اولیه مانند تاریخانه دامغان در ایران بی‌سابقه نیست. بنابراین یکی از گزینه‌ها برای تعیین موقعیت مسجد عتیق کنگاور همان جایی است که این مناره دیده می‌شود؛ یعنی بر فراز قسمت‌های میانی یا شرقی کاخ خسرو/ معبد آناهیتا^۸ (تصاویر ۱۰ و ۱۱). از این مناره چیزی باقی نمانده و مشخص نیست در چه زمانی از بین رفته است. وانگهی کلیه عرصه کاخ خسرو/ معبد آناهیتا کاوش نشده است. شاید در مطالعات باستان‌شناسی آینده بقایای این مناره یا عناصر و ملحقات آن کشف شود.

در طرح فلاندن، قسمت‌های فوقانی (قلم و نعلبکی/ تونگه) مناره‌ای دیده می‌شود. شاید این مناره برای یافتن جای مسجد عتیق کنگاور راهگشا شود. طرح و شیوه ساختمانی

تصویر ۸. جزئیات تصویر ۷؛ تصویر مناره (طرح از: فلاندن).

پی‌نوشت‌ها

۱. بخشی از اطلاعات و نقشه‌های این مقاله حاصل مطالعات میدانی در سال ۱۳۸۴ است. نقشه‌های امامزاده ابراهیم برای نخستین بار در این مقاله منتشر می‌شود.
۲. برای اطلاع بیشتر از احوال و آثار کنگاور، نک: گلزاری، ۱۳۵۸: ۱۱۱-۲۰۱؛ نظری، ۱۳۸۵: ۲۵۷-۲۷۵.
۳. بغدادراه نام بخشی از مسیر عتبات در شهر کنگاور است. این راه از کنار امامزاده می‌گذشته است. امروزه گذر غربی چهارسوق به همان نام قدیم یعنی بغدادراه اشتهار دارد.
۴. سبب نامگذاری کاخ دزدان به روایت طبری چنین است: «وقتی نعیم و همراهان در کنکور منزلگاه کردند، دزدی چهارپایی از آن مسلمانان را برد و آنجا را قصرالصوص

قصر دزدان] نامیدند. آنگاه نعیم از تپه روان شد و مقابل همدان فرود آمد. طبری، ۱۳۴۹، ج ۵: ۱۹۷۲). دمشق در نخبه‌الدهر کوشک دزدان گفته است (دمشقی، ۱۳۸۲: ۲۹۰). ۵. «از دکان تا قصرالصوص [کنگاور] ۷ فرسخ، از قصرالصوص تا خنداد ۷ فرسخ، از خنداد تا گردنه همدان، و از آنجا تا ده عسل ۳ فرسخ، از ده عسل تا همدان ۵ فرسخ راه است» (ابن خردادبه، ۱۳۷۱، ۲۵).

۶. مونس با القاب مونس‌الاستاد، مونس خادم، و مونس‌المظفر مشهور بوده است.

۷. اصطخری در *مسالك الممالک* (۳۴۰ق) منازل پس و پیش قصرالصوص را برشمرده و ذکری از شهر و آثارش به میان نیاورده است. مقدسی در *احسن‌التقاسیم فی معرفه الاقالیم* (تألیف ۳۷۵ق) ضمن اظهار شگفتی از ستون‌های قصر، کنگاور را شهری کوچک معرفی کرده اما از مسجدش سخنی نگفته است (مقدسی، ۱۳۸۵: ۳۰۳).

۸. سیف‌الله کامبخش فرد سرپرست هیئت باستان‌شناسی کنگاور فصل ۶ کتاب *معبد آناهیتا کنگاور* را به «کاوش در لایه‌های اسلامی معبد آناهیتا» اختصاص داده است.

9. Félix Marie Charles Texier (1802-1871) in Paris).

10. Jean-Baptiste Eugène Napoléon Flandin (1809-1889).

11. Xavier Pascal Coste (1787 - 1879).

12. Erich Friedrich Schmidt (1897 - 1964).

۱۳. «انبوه خانه‌ها و دکان‌های مهجور و محقر خشت و گلی، زاغه‌ها و بیغوله‌های پایین و بالای تپه که مردم بسیاری در آنها زندگی می‌کردند، آمیخته با زباله‌های روزمره شهر کنگاور که اینجا و آنجا به چشم می‌خوردند، منظره رقت‌باری را به وجود آورده بودند» (کامبخش فرد، ۲۵۳۵: ۲۳۸).

۱۴. متأسفانه آثار دوران اسلامی محافظت نشد. نگاهداری این آثار و پژوهش در آنها می‌توانست زمینه شناخت ما را با ابعادی از تاریخ کنگاور در دوره‌ای (دست کم) هزارساله فراهم سازد. از این آثار هیچ نمانده است. شاید اگر حمام‌های تاریخی کنگاور - که بیرون از محوطه واقع شده اند - در محدوده معبد آناهیتا قرار داشتند، برچیده می‌شدند. به هر حال در آن ایام، هدف کاوش‌ها رسیدن به لایه‌های پیش از اسلام بوده است: «در ترانسه GXV پس از حفاری و خاکبرداری از روی این سکوی مرکزی واقع در زیر تأسیسات مربوطه به حمام سابق‌الذکر دوره سلجوقی و حذف کامل بناهای

اسلامی، با هدف دستیابی به ابعاد کامل و کاربرد معماری سکوی مرکزی آشکار شد» (کامبخش فرد، ۱۳۷۴: ۱۷۵). نیز «بعد از تخریب خانه‌هایی که روی این بخش از مجموعه معماری ناهید واقع شده بودند، در حاشیه شرقی سکو آثار اسلامی نیز برداشته شد» (کامبخش فرد، همان: ۱۸۴).

۱۵. این کتیبه در سال ۱۳۸۵ در صحن امامزاده قرار داشت. بعداً آن را به فضای پشت بقعه بردند و آن بخش از صحن - که کتیبه آنجا بود - مسقف شد. سواد دیگری از این وقف‌نامه بر سنگ مرمر در مسجد جامع بوده است (گلزاری، همان: ۱۷۳ و ۱۷۴).

۱۶. ویلیامز جکسن (۱۸۶۲-۱۹۳۷م) کنگاور را شهر کوچکی با قدمت بسیار معرفی کرده که جایگاه ویرانه‌های مهمی است (جکسن، ۱۳۶۹: ۱۴۹): «از میان بناها و عمارت‌های کنگاور یک یا دو مسجد و ارگی آجری جالب توجه است» (جکسن، همان: ۲۲۷).

۱۷. از توضیح اولیویه - که در ابتدای حکومت قاجار کنگاور را دیده است - نیز چنین برمی‌آید که شهر کنگاور در محدوده دیوار شمال معبد شکل گرفته است: «طرف شمال [معبد] با بقیه اختلاف داشت. [...] چون این قسمت به ده متصل بود، بیشتر خرابی به آن رسیده بود» (اولیویه، ۱۳۷۱: ۴۸). از روی نقشه فلاندن (ترسیم در ۱۸۴۲) و عکس‌های قاجار و عکس‌های هوایی اشمیت (۱۹۳۷) نیز به خوبی می‌توان فهمید که در آن زمان مسجد جامع فعلی در حاشیه شمال شرقی راه بوده و بعید است که مسجد عتیق در این مکان بوده باشد.

۱۸. در نقشه‌ای که تکسیه از کنگاور کشیده است در ضلع غربی معبد آناهیتا بنایی با طرح شبستانی دیده می‌شود. در نگاه نخست ممکن به نظر برسد که این بنا حمام توکل است. دو نکته قابل توجه است: از یک سو طرح این بنا با بخشی از حمام توکل شباهت است اما از سوی دیگر اگر موقعیت این بنا در نقشه تکسیه را با وضع موجود تطبیق دهیم معلوم می‌شود که محل بنای مورد نظر و حمام توکل یکی نیست و این بنا در جنوب این حمام واقع شده است؛ جایی که امروزه بنای مسجد ملاحسن قرار دارد. این مسجد نوسازی شده است اما اصل آن دست کم در دوره قاجار وجود داشته است. وجود چنین بنایی نقشه تکسیه پای مفروض دیگری را به میان می‌کشد.

منابع

- حموی، ابی عبدالله یاقوت. (۱۳۶۲). برگزیده مشترک یاقوت حموی. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: امیرکبیر.
- (۱۹۶۵). معجم البلدان. به اهتمام وستنفلد. ج ۶. تهران: چاپ افست اسدی.
- (بی تا). معجم البلدان، تصحیح عبدالعزیز جندی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- دمشقی، محمد بن ابی طالب. (۱۳۸۲). نخبة الدهر فی عجایب البرّ و البحر. ترجمه حمید طیبیان. تهران: اساطیر.
- دولواله، پیتر. (۱۳۴۸). سفرنامه پیتر و دولواله. ترجمه شعاع الدین شفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود. (۱۳۸۶). اخبار الطوال. ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.
- سدیدالسلطنه، محمدعلی خان. (۱۳۶۲). سفرنامه سدیدالسلطنه (التدقیق فی سیرالطریق). به تصحیح احمد اقتداری. تهران: بهنشر.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۴۹). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- طوسی، محمد بن احمد. (۱۳۴۵). عجایب المخلوقات. به کوشش منوچهر ستوده. تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- عضدالملک، علی رضا. (۱۳۷۰). سفرنامه عضدالملک به عتبات. به کوشش حسن مرسلوند. تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: انتشارات اشراقی.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه با اضافات از جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۷۴). معبد آناهیتا کنگاور. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۵۵). «کاشف‌های علمی در معبد آناهیتا کنگاور». در سخنرانی‌های پنجمین اجلاس همایش تاریخ و فرهنگ ایران، تاریخ و فرهنگ ایران در زمان ساسانیان. تهران: انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر، ص ۲۳۸-۲۴۵.
- گلزاری، مسعود. (بی تا). کرمانشاهان و کردستان. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- لسترینج، گای. (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن العبری، غریغوریوس بن هارون. (۱۳۷۷). مختصر تاریخ الدول، ترجمه عبدالحمید آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن حوقل. (۱۳۴۵). صورة الارض. ترجمه دکتر جعفر شعاع. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خردادبه. (۱۳۷۱). المسالك و الممالک. ترجمه سعید خاکرند. تهران: میراث ملل.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۸۰). الاعلاق النفیسه. ترجمه دکتر حسین قره‌چانلو. تهران: امیرکبیر.
- ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی. (۱۳۴۹). البلدان (بخش مربوط به ایران). ترجمه مسعود مستعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابودلف (ابن‌المهل). (۱۳۴۲). سفرنامه ابودلف در ایران، با تعلیقات ولادیمیر مینورسکی. ترجمه سیدابوالفضل طباطبایی. تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- ادیب‌الملک، عبدالعلی خان. (۱۳۶۴). سفرنامه ادیب‌الملک به عتبات (دلیل الزائرین). به تصحیح مسعود گلزاری. تهران: دادجو.
- آذرنوش، مسعود. (۱۳۷۷). «کاشف کنگاور». ترجمه فاطمه کریمی. در اثر، ش ۲۹ و ۳۰، ص ۱۵-۵۴.
- اشمیت، اریک. ف. (۱۳۷۶). پرواز بر فراز شهرهای ایران. برگردان آرمان شیشه‌گر. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). مرآت‌البلدان. به تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. ج ۴. تهران: دانشگاه تهران.
- اوتر، ژان. (۱۳۶۳). سفرنامه ژان اوتر. ترجمه دکتر علی اقبالی. تهران: جاویدان.
- اولیویه، آنتوان گیوم. (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه. ترجمه محمد طاهر میرزا. تصحیح و حواشی دکتر غلامرضا وهرام. تهران: اطلاعات.
- بایندر، هانری. (۱۳۷۰). سفرنامه هانری بایندر (کردستان، بین‌النهرین و ایران). ترجمه کرامت‌الله افسر. تهران: یساولی.
- بهمینی، اردشیر. (مهر ۱۳۵۵). «فصل‌الصوم یا کنگاور». در یغما، ش ۳۳۷، ص ۴۲۰-۴۲۳.
- جکسن، ابراهام و ویلیامز. (۱۳۶۹). سفرنامه جکسن، ایران در گذشته و حال، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی.

ناصرالدین‌شاه به عتبات). به کوشش محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

- نظری، فرهاد. (۱۳۸۶). «سیمای تاریخی کنگاور». در مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ارگ بم)، ج ۵. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ص ۲۵۷-۲۷۵.

- Texier, C. M. (1842). *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie*. Paris.

- مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۶۲). *زهره القلوب*. به اهتمام گای لسترانج. تهران: دنیای کتاب.

- مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۸۵). *احسن‌التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی. تهران: کومش.

- مهریار، محمد. (زمستان ۱۳۶۹). «پیشنویس طرح جامع تعمیرات پرستشگاه آناهیتا (کنگاور)». در اثر، ش ۱۸ و ۱۹، ص ۲-۸۲.

- ناصرالدین‌شاه. (۱۳۷۲). *شهریار جاده‌ها* (سفرنامه